

УДК 791.097-056.21.8

Коваленко Ю. Б.

Харківська державна академія культури

АТРАКТИВНО-ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ НА СУЧАСНОМУ ЕКРАНІ

Коваленко Ю. Б. Атрактивно-гносеологічні чинники репрезентації людей з особливими потребами на сучасному екрані. Статтю присвячено розгляду образів людей з особливими потребами у сучасних екранних творах на прикладі кінофільмів та телевізійних програм. Простежено основні напрямки вивчення дослідниками традиції представлення людей з ментальними вадами в культурі і мистецтві. Визначено головні змістові мотиви та особливості інтерпретації «особливих» персонажів, їхні функції в сюжеті екранного твору, зв'язок із загальносвітовими та національно-ментальними культурними традиціями. Досліджено специфіку відображення та причини інтересу до персонажів з обмеженнями з боку авторів екранних творів, обґрунтовано видовищний характер інтерпретації з точки зору теорії атракціонів як засобів впливу на глядацьку увагу. Підкреслено гносеологічний підхід до тлумачення героїв з вадами як носіїв загальнолюдських культурних цінностей. За підсумками дослідження зазначено еволюційність відображення людей з особливими потребами в напрямку демократичності підходу та творчої реабілітації у сучасному мистецтві.

Ключові слова: атракціон, змістовий мотив, кіноінтерпретація, гуманізація, персонажі з вадами, тлумачення.

Коваленко Ю. Б. Атрактивно-гносеологічні фактори репрезентації людей з особливими потребами на сучасному екрані. В статті розглядаються образи людей з особливими потребами в сучасних екранних произведениях на примере кинофильмов и телевизионных программ. Прослеживаются основные направления изучения исследователями традиции представления людей с ментальными ограничениями в культуре и искусстве. Определяются основные смысловые мотивы и особенности интерпретации данных персонажей, их функции в сюжете экранного произведения, связь с общемировыми и национально-ментальными культурными традициями. Исследуется специфика отображения и причины интереса к персонажам с ограничениями со стороны авторов экранных произведений, обосновыва-

ется зрелищный характер интерпретации с точки зрения теории атракционов как средств воздействия на зрительское внимание. Подчеркивается гносеологический подход к истолкованию героев с ограничениями как носителей общечеловеческих культурных ценностей. По результатам исследования отмечена эволюционность отображения людей с особыми потребностями в направлении демократизации и реабилитации в современном искусстве.

Ключевые слова: атракцион, смысловой мотив, киноинтерпретация, гуманизация, персонажи с ограничениями, истолкование.

Kovalenko J. Attractive and epistemological factors of representation disabled people on the modern screen. Background. In recent years, there has been an increasing interest in disabled people. They also permanently present on the screen. In part, this is because they stand out from the rest members of society and draw attention. Screen works have a special way of interpreting these characters. It is due with spectacular nature of the films and the tendency to show unusual. Creative interest of art practice causes the research this phenomenon to determine the features and evolution. Theme of disabled people is reflected in philosophical, cultural and sociological research. Art Criticism covers the issues of interpretation of these images in creative works. National and mental peculiarities do not receive research attention. Images of people with special needs as a method of attracting attention have not been studied enough. This paper deals with semantic elements of disabled people images in today's screen works on the example of movies and television programme. The novelty of the article is in generalization attractive means of expression, which are used in images of disabled people. Objectives. The aim of this article is to explain a cause of the interest in disabled people from the artists, as well as to describe features of these characters in movie subject and to find out perspectives of a semantic interpretation. Paper examines the origins of national images of disabled people in modern movies. Methods. So far this method is used to analyzing images of disabled people in American and Ukrainian movies and television programme. This study uses historical and comparative analysis research methodology. Results. The study revealed the special role the characters of people with disabilities in the television and movie art, which can be explained by spectacular nature and by the use of attractions. Interest in people with special needs from birth accompanies cinema. The difference in the interpretation associated with the genre, storyline and national traditions. The results indicate that means of surprise is the most stable in today's creative practice. Disabled people are direct carriers of surprising. In other words they represent the attractive tool. These traditions originated in silent movies. People with special needs were subject to ridicule in comedies and in tragedies they caused sympathy. Movies about disabled heroes and ex-soldiers actualize compassion and tell us about their adaptation in a peaceful environment. Modern TV talk shows are discussing similar problems. Heroes with special needs often become their participants. Their stories are about overcoming difficulties and achieving personal bests. So compassion, overcoming, courage and incredible ability have

*escorted representation of these characters. Unusual attraction and record as a whole is typical for TV entertainment. Military conflicts of our time return to the screen disabled characters. Movies and news stories tell us about brave patriots who have lost their physical abilities and now adapt to life in society. People with special needs as carriers of unusual and surprising are characters in detectives, adventure films, melodramas and romantic comedies. American tradition actualizes salvation idea, inculcates family values and characterizes disabled man as spiritually perfect. Interpretation of the character with special needs gets philosophical semantics. Ukrainian cinema is based on its own national traditions in the interpretation of characters with disabilities. Films of recent years are full of protest motives and raise the issue of spiritual upbringing based on national traditions. **Conclusions.** The results of the study suggest that modern art represents the characters of disabled people as equal participants in the artistic process. It is worth considering that the spectacular nature of the screen art determines show specifics of disabled people in the movies and TV programme. It is related with attractions as a means of emotional impact on the viewer. So disabled people are still attractive on the screen and produce artistic interest. Images of disabled people originally symbolized a pity, compassion or have been the object of ridicule. On balance contemporary creativity sees them as equal subjects of the artistic process. These characters carry a positive humane beginning and help others realize the true values of life. Disabled people are carriers of motives of salvation overcoming, enlightenment and spiritual upbringing. All this testifies to the trend of self-knowledge and perfection in art.*

Постановка проблеми. Видовищна природа кіно і телебачення передбачає вибір відповідних об'єктів зображення та виразних засобів, використання особливих прийомів залучення глядацької уваги. Серед них окреме місце посідають образи людей з особливими потребами, котрі незмінно присутні на сучасному екрані, що пояснюється нестандартністю їхнього позиціонування в соціумі. Успадкувавши багатотисячлітні традиції втілення подібних персонажів в літературі та мистецтві, екранна творчість видобуває власний шлях багатосторонньої гуманізації образів, їхнього художнього тлумачення та творчої реабілітації. Практичний мистецький попит обумовлює потребу наукового осмислення означеного феномену та дослідження причин й закономірностей його існування.

Зв'язок з науковими та практичними завданнями. Дослідження проведено згідно до комплексної теми наукової роботи факультету кіно-, телемистецтва Харківської державної академії культури «Екранні мистецтва в контексті сучасної культури», затвердженої Радою факультету на період 2009–2019 років.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Тема «іншої людини» знаходить відображення у наукових розвідках соціально-комунікаційного та філософсько-культурологічного напрямку. Мистецтвознавчі інтереси обмежуються висвітленням

інтерпретації означених образів у художній творчості. Окремі наукові дослідження присвячено образам людей з особливими вимогами у світовому кінематографі, що виводить на екран цілу низку самобутніх персонажів з сильним характером та неімовірними здібностями [1; 6].

Актуальність проведення досліджень. Необхідність ґрунтовного аналізу художньо-семантичного тлумачення людей з особливими потребами у сучасному мистецтві обумовлена підвищеною увагою до них в останній час з боку вітчизняних кінематографістів та митців телебачення. Ця особливість пояснюється як соціальним запитом часу, так і загальносвітовими культурними тенденціями, спрямованими на дослідження інакшості як альтернативної форми суспільної реалізації. Проте поза дослідницькою увагою залишаються національно-світоглядні підходи у вирішенні цих образів, в той час як художня практика надає чимало прикладів актуалізації історично-локального досвіду в мистецьких творах про людей з особливими потребами.

Мета статті. Коло завдань цієї публікації сфокусовано на виявленні атрактивних засобів виразності у тлумаченні персонажів з певними вадами, продиктованих видовищною природою екрану, а також, на узагальненні гносеологічних мотивів образного тлумачення означених персонажів з метою усвідомлення дійсності. Крім того, виникає необхідність наукового обґрунтування національних витоків тлумачення цього художнього явища та новизни підходу до традиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес до особистості, позбавленої певних базових функцій, супроводжує розвиток кінематографу від його народження та на окремих етапах демонструє соціальні настрої, рефлексію на певні історичні події, різний характер ставлення до цих людей. Розбіжності в інтерпретації пов'язано з певним жанром, специфікою сюжету, національними традиціями тощо.

Атрактивність екрану обумовлює використання відповідних прийомів впливу й керування увагою та емоціями, серед яких здивування є одним з найстійкіших у сучасній творчій практиці. Апеляція до дива взагалі має глибокі культурні коріння, що йдуть від міфологічно-релігійних тлумачень людини й світу крізь ритуал та ранні форми синкретичних мистецтв до масових телевізійних шоу та формульного кінематографу. Люди з фізичними та психологічними вадами є безпосередніми носіями такої дивини та уособлюють відповідний атрактивний прийом, активно задіяний сучасним екраном. Слід зазначити, що персонажі з особливими вадами здатні поєднувати естетику високих та низьких жанрів, на перетині яких сфокусовано трактовку цих образів.

Традиції кіноінтерпретацій образів людей з фізичними та ментальними вадами починалися в німому кіно, де означені персонажі набували заниже-

ного соціального статусу в комічному висвітленні, як об'єкт глуму. Щодо трагедійного прочитання, то на передній план висувалося співчутливе ставлення до персонажу з вадами як до страждальця. Даний підхід пов'язаний з сюжетами, де героями виступають колишні фронтовики, а історію сфокусовано на їхній соціалізації у мирних умовах, на індивідуальному досвіді пристосування та самореалізації. Аналогічну проблему вирішують сучасні телевізійні ток-шоу соціально-побутового напрямку, де часто запрошують героїв з особливими потребами. До таких можна віднести програми «Стосується кожного» телеканалу Інтер, «Говорить Україна» телеканалу «Ukraine», «Один за всіх» (СТБ) тощо. Прикладом відтворення образів людей з особливими потребами на телеекрані є шоу «Стосується кожного» телеканалу Інтер, присвячене переважно історіям людей, які потрапили до надзвичайних ситуацій та навчилися не тільки долати життєві випробування, але й досягати певних особистих рекордів. Подібне тлумачення персонажів з вадами як носіїв неймовірних можливостей для телебачення є більш природнім, оскільки мова йде про реальних людей та їхнє документальне відображення. Це можна пояснити тим, що «фантазія сценаристів, які складають історії «з життя», — за словами Ю. Мартиненка, — обмежена сферою правдоподібного, неписане правило змушує їх боязко обходити сферу виняткового» [3: 34]. Документалістика навпаки сміливо апелює до непересічного, оскільки побудована виключно на реальних фактах. Співчуття, яке пробуджують автори в аудиторії історіями своїх героїв, збагачено в цих програмах мотивами подолання, мужності та іноді неймовірними здібностями, що природно й достовірно саме у документальному жанрі на відміну від ігрового. Поряд з атракціоном дива у таких випадках виникає атракціон рекорду або несподіваності, характерних в цілому для розважального телебачення.

Війни та революції сприяли появі людей з фізичними вадами, військових інвалідів, які поверталися до мирного життя та пристосовувалися до нових умов існування. Відображення даних персонажів у мистецтві пов'язано з традиційною для російської історії та православ'я уявою, де на думку В. Морозенної, «слово «інвалід» міцно пов'язувалося із заслуженим війном, що віддав своє здоров'я за віру та батьківщину» [4]. У повсякденні такі люди були оточені повагою та співчуттям, водночас мистецтво, що є формою відбиття та вирішення соціальних колізій, сприяло реабілітації людей з обмеженнями у суспільному житті, пригортаючи до них увагу та викликаючи співчуття. Таке тлумачення було характерне для фільмів радянської доби, де герої з фізичними вадами, отриманими внаслідок бойових дій, демонстрували приклад мужнього подолання перешкод у повноцінному житті. Військові конфлікти сьогодення, в одному з яких опинилася й Україна, повертають на екран

героїв-воїнів, що втратили дієздатність та повернулися до мирного життя у статусі інвалідів-учасників АТО. Фільми та новинарні сюжети актуалізують мотив мужнього подолання, властивий радянським воєнним стрічкам, додаючи патріотичного забарвлення й прагнення справедливості, пробуджуючи національну самосвідомість. Пошуки шляхів відображення «особливих людей» у художніх творах екрану сприяють їхній творчій реабілітації та створенню позитивного соціального іміджу.

Видовищний характер телевізійного та кіномистецтва актуалізує поняття атракціону — особливого прийому впливу на увагу аудиторії з метою поглиблення вражень. Цей дієвий метод властивий багатьом видам художньої творчості, проте лише у кінематографі, за словами О. Липкова, «теорія монтажу атракціонів» раніш за все отримала права на громадянство» [2: 22]. Варто зазначити, що екранна візуалізація подвоює ефект впливу атракціону на глядача, тому люди з вадами стають бажаними персонажами, пригортаючи до себе особливу увагу й виступаючи засобом атракції. Саме таким підходом відзначений ранній кінематограф, де «персонажі з аномальними тілами та химерною поведінкою, — на думку Ю. Воронької-Соколової, — ставали елементами, котрі близькі до структури циркових видовищ» [1]. Жоден опис не здатний переконувати й впливати на свідомість глядача так, як це може здійснити показ дивовижного на очі. В цьому випадку кіно й телебачення як масові формульні мистецтва апелюють до атракціону незвичайного, небаченого, носіями якого стають люди з особливими потребами. Вони виступають героями детективів, пригодницьких фільмів, мелодрам та романтичних комедій. За словами Г. Новікової, «формульні жанри значно більше, ніж «високі», насичені атракціонами, які сьогодні складають основу усіх телевізійних видовищ» [5: 9]. Щодо витоків залучення людей з якоїсь персонажів сюжетних творів, то вони йдуть корінням до релігійних традицій, де звертання до «дива» як причини зцілення від недугів обумовлено певними конфесійними доктринами.

Історія екранного висвітлення образів людей з вадами створила різноманітну галерею яскравих персонажів, котрі стали відображенням соціальних настроїв, певних культурних цінностей та етичних канонів своєї доби. Середньовічна семантика інвалідності як потворності, злидарства, носія диявольського ества близька до традиційної слов'янської культури, яка забезпечила, на думку В. Суковатої, тлумачення «амбівалентністю в очах традиційного суспільства» [6], яке вбачало у відхиленні від загальних тілесних або ментальних норм елемент співчуття до немічності та уразливості. Схожий підхід демонструє кінематограф ранньої доби, де комедійний жанр принижував статус інваліда, перетворюючи його на об'єкт глузування та використовуючи його як носія атракціону «дивини». Трагедій-

ний жанр, навпаки актуалізував співчуття, водночас зберігаючи елемент ущемлення в порівнянні із соціальною більшістю.

Кіномистецтво радянського періоду зберігає страдницькі мотиви в інтерпретації людей з вадами, але виводить на екран героя-фронтовика, де, за словами Ю. Воронької-Соколової, поряд із антивоєнним початком, «набирає сили й фокусування на проблемі індивідуального досвіду реабілітації» [1]. Інакше кажучи, військова тематика та висвітлення життя після війни породжують змістовий мотив подолання, що супроводжує кінообрази людей, які втратили дієздатність та тілесну норму. Яскравим прикладом інтерпретації цієї теми у радянському кіно є фільм режисера О. Столпера «Повість про справжню людину» (1948), де головним подвигом героя — льотчика О. Маресьєва, який втратив на війні обидві ноги, стало його повернення до колишньої професії.

Сучасний кінематограф ускладнює мотив подолання поліфонічним поєднанням в образі героя певних фізичних або психологічних вад з неймовірними здібностями, завдяки яким він досягає рекордів та допомагає решті повноцінних учасників історії. Таким змістом відзначений фільм «Сліпа лють» режисера Ф. Нойса (1989), де герой Р. Хауера, що втратив під час В'єтнамської кампанії зір, долає недугу за допомогою мешканців місцевого племені та стає неперевершеним мечником. Проте американська традиція відрізняється наявністю гносеологічних мотивів актуалізації сімейних цінностей, яких навчає герой своє оточення. Фільм поєднує також мотив подолання з ідеєю порятунку, незмінно супроводжуючою сюжети бойовиків, адже незрячому героєві доводиться стати на захист свого давнього військового товариша та його родини, незважаючи на те, що той колись покинув його під час бою. В цьому особливість тлумачення людини з особливими потребами, яка демонструє фізичну й духовну досконалість. Поряд з тим, головний герой стає уособленням людяності на тлі соціуму, який її втратив, він навчає решту персонажів головних життєвих цінностей — любові до близьких та щастя мати родину. Трактовка сліпого персонажу набуває філософської семантики та мотиву особливого зору, тобто здатності бачити те, чого не бачать звичайні люди. Таким чином, трактування незрячого героя збагачується семантикою мудрості, яка має давні багатонаціональні культурні коріння.

Мотивом олюднення та виховання людяності й справжніх почуттів овіяний сюжет фільму режисера Б. Левінсона «Людина дощу» (1988), де актор Д. Хоффман втілює образ людини, що потерпає від аутизму. Це доволі рідкісний у кіномистецтві випадок відображення персонажу з ментальними відхиленнями, який збагачений семантикою мудрості та наділений дивовижними здібностями. Отже, у цьому випадку актуалізується властивий до видовищ атракціон «рекорду» у поєднанні з ефектом «неспо-

діваності» та «дива» [2], до яких найбільш апелюють сучасні телевізійні розважальні шоу.

Український сучасний кіноекран відзначений самобутньою репрезентацією людей з особливими потребами та збагаченням загальнокультурних традицій національною та місцевою ментальністю. Залучення до творчого процесу виконавців з певними вадами відображає загальносвітову гуманістичну тенденцію мистецької реабілітації людей з обмеженнями.

Фільм «Плем'я» М. Слабошпицького (2014) присвячено історії глухонімих підлітків, життя яких сповнено жорстких випробувань на виживання у внутрішньому та зовнішньому соціумі. Вирішена в стилістиці «треш», кінокартина збагачена ефектом документальної реалістичності. Суттєвим в цьому є факт виконання майже усіх ролей непрофесійними акторами з обмеженими можливостями, що як наслідок виокремило фільм відсутністю в ньому словесного звукового ряду. Весь зміст викладено німою мовою, яка довела свою самобутність та універсальність, не потребуючи перекладу та субтитрів. Водночас це дозволило залучити глядача, що не чує, до кінотеатрів та культури масового перегляду. Сюжет фільму побудовано на протесті й жорсткій поведінці підлітків, які демонструють здатність переживати глибокі суперечливі почуття на одному рівні із звичайними людьми, доводячи свою самодостатність. Натуралізм змісту підкреслює мотив протесту, що єднає груповий образ «племені» відторгнутих від решти світу людей, здатних на повноцінні почуття. Таким чином, картина виявляє у трактовці образу «особливих» людей новий для сучасного екрану мотив протесту.

Фільм О. Саніна «Поводир» (2013) відкриває світові жорстокі факти української радянської історії, репрезентуючи поряд з цим маловідому навіть в Україні духовну культурну традицію, а саме кобзарство. Знов на екрані репрезентовано незрячих персонажів, але з позиції трактування кобзарською культурою сліпоти як можливості розвитку внутрішнього зору, що стає джерелом особливих таємних знань. Відсутність можливості бачити вивольяла від спокус наочного матеріального світу та відповідно від помилкових уявлень про життя. Поряд з темою духовного виховання образ сліпого кобзаря збагачений мотивами праведництва, просвіти й порятунку. Серед виконавців знов представлено людей з особливими потребами, але в епізодичних масових ролях. Ця особливість надала привід режисерові порівнювати сучасне вітчизняне кіно з «параолімпійськими іграми» [8]. Вперше у практиці українського кінопрокату використано тифлопереклад для незрячого глядача, що урівнює його культурне право та самоідентифікує у соціумі. Насамкінець, значним здобутком фільму стала актуалізація на екрані унікальної кобзарської духовної традиції, котра трактує відсутність можливості бачити як особливий дар, що сприяє розвитку вну-

трішнього зору та особливих пророцьких здібностей, завдяки яким кобзарі вважалися «посередниками між людьми та Богом», «носіями таємних знань» [7]. Відсутність зору звільняла від спокус видимого предметного світу, який вважався гріховним та ніс помилкові уявлення. За словами М. Ткача, «українське кобзарство як унікальне суспільне явище посідало середню ієрархічну течію духовників, яка виконувала місію посередництва, просвітництва та сугестивного впливу на особистість» [7]. Перед головним героєм фільму стоїть завдання виховання особистості маленького американського хлопчика, в чому полягає його головна кобзарська місія.

Висновки. Отже, виходячи з розглянутих прикладів екранної репрезентації людей з особливими потребами, можна відзначити особливу роль подібних персонажів у телевізійній та кінотворчості. Екранне мистецтво робить свій внесок в інтерпретацію цих образів, що пояснюється видовищною природою, активним використанням атракціонів як прийомів емоційного впливу. Завдяки цьому, «особливі люди» залишаються привабливими на екрані та викликають художній інтерес.

Пройшовши шлях тлумачення людини з вадами як носія атракціону дивини, через жалість та вбогість, сучасна творчість представляє цих персонажів рівноправними учасниками художнього процесу. Мотиви подолання, порятунку, прозріння та відкриття життєвих цінностей — всі ці новації тлумачення людей з особливими потребами сучасним екраном свідчать про упровадження тенденції гуманізації, самопізнання та самовдосконалення в мистецтві.

Перспективи подальших досліджень. Подальші розвідки в цьому напрямку пов'язані з систематизацією національних особливостей тлумачення означених персонажів на сучасному екрані, способів реабілітації та інтеграції людей з особливими потребами в сучасному мистецтві та демократичному суспільстві.

Література:

1. Воронечкая-Соколова Ю. Г. Эволюция образа «особого человека» в зарубежном игровом кинематографе [Электронный ресурс] / Ю. Г. Воронечкая-Соколова // Современные научные исследования. — 20013. — Вып. 2 — Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2014/54463.htm>. — Назва з екрану.
2. Липков А. И. Проблемы художественного воздействия: принцип аттракциона / А. И. Липков. — М.: Наука, 1990. — 240 с.
3. Мартыненко Ю. Я. Документальное киноискусство / Ю. Я. Мартыненко. — М.: Знание, 1979. — 112 с.
4. Морозенная В. Инвалид или инакоодаренный? [Электронный ресурс] / В. Морозенная. — Режим доступа: <http://www.disability.ru/story/show.php?id=5038>. — Назва з екрану.
5. Новикова А. А. Современные телевизионные зрелища: истоки, формы и методы воздействия / А. А. Новикова. — СПб.: Алетейя, 2008. — 208 с.
6. Суковатая В. Другое тело: инвалид, урод и конструкции дизабилити в современной культурной критике [Электронный ресурс] / В. Суковатая // «Неприкосновенный запас» — 2012. — № 3 (83). — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3/s7.html>. — Назва з екрану.
7. Ткач М. Кобзарювання, мамаювання та юродство в українській духовній традиції [Електронний ресурс] / М. Ткач. — Режим доступа: <http://mikola-tkach.org/index.php?id=7>. — Назва з екрану.
8. Филатов А. Олесь Санін: Прошлая власть побоялась выпускать фильм «Поводырь» во время Майдана [Электронный ресурс] / А. Филатов. — Режим доступа: http://frazz.ua/interview/13.06.14/198606/oles_sanin_proshlaja_vlast_pobojalas_vypuskat_film_povody_vo_vremja_majdana.html. — Назва з екрану.